

HMOTNOSTNÁ TEPELNÁ KAPACITA TUHÝCH LÁTOK

Doc. RNDr. D. Vajda, CSc., RNDr. B. Trpišová, Ph.D.

Teoretický úvod:

Množstvo tepla potrebného na zvýšenie teploty látky závisí od hmotnosti látky, chemického zloženia, vnútornej štruktúry (stavby). To množstvo tepla, ktoré musíme telesu dodať/odobrať, aby sme zvýšili/znížili jeho teplotu o jeden kelvin (jeden stupeň celzia), nazývame tepelnou kapacitou telesa C . Definujeme ju vzťahom

$$C = \frac{dQ}{dT} \text{ [JK}^{-1}\text{]}. \quad (1)$$

Tepelná kapacita teda vyjadruje podiel elementárneho množstva tepla dQ telesu dodaného a príslušnej zmeny teploty dT súvisiacej s dodaním tepla.

Tepelná kapacita látky prepočítaná na jednotkovú hmotnosť (1 kg) je hmotnostná tepelná kapacita látky a je definovaná vzťahom

$$c = \frac{1}{m} \frac{dQ}{dT}, \text{ alebo pre konečné zmeny: } c = \frac{1}{m} \frac{\Delta Q}{\Delta T} \text{ [Jkg}^{-1}\text{K}^{-1}\text{]}, \quad (2)$$

kde m - hmotnosť telesa

ΔQ - teplo dodané alebo odobrané

ΔT - zmena teploty

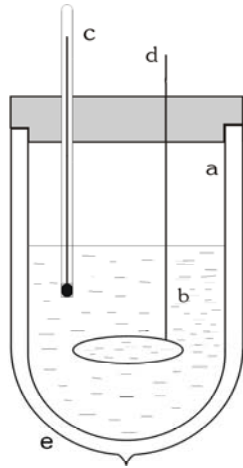
Hmotnostná tepelná kapacita c je teda množstvo tepla, ktoré musíme dodať alebo odobrať 1 kg látky na to, aby sa jeho teplota zmenila o 1 K (1 °C).

Poznamenajme, že zmena teploty vyjadrená v kelvinoch sa rovná zmene teploty vyjadrenej v stupňoch celzia, t. j. $\Delta T[\text{K}] = \Delta t[^\circ\text{C}]$. Je teda jedno, či v druhom vzťahu v (2) použijeme pri výpočtoch tepelných kapacít rozdiel teplôt udaných v kelvinoch ΔT alebo rozdiel teplôt udaných v stupňoch celzia Δt .

Hodnota hmotnostnej tepelnej kapacity závisí od podmienok, za ktorých sa teplo látke dodáva. Vo všeobecnom prípade hovoríme o hmotnostnej tepelnej kapacite pri konštantnom objeme c_v a pri konštantnom tlaku c_p . Hmotnostné tepelné kapacity c_v a c_p sa u tuhých látok líšia veľmi málo, takže v bežných prípadoch k ich rozdielu nie je potrebné prihliadať a preto v ďalšom položíme pre tuhé látky $c_v = c_p = c$. Pri dostatočne vysokých teplotách ako aj pri izbových teplotách je hmotnostná tepelná kapacita tuhých látok veličina konštantná.

Kalorimetrická metóda určovania hmotnostných tepelných kapacít tuhých látok:

Na určovanie hmotnostných tepelných kapacít látok sa najčastejšie používa zmiešavací kalorimeter, vid' obrázok. Je to tepelne izolovaná nádoba, v ktorej skúmanej látke o hmotnosti m dodávame alebo odoberáme množstvo tepla ΔQ a meriame zmenu jej teploty Δt . Zmiešavací kalorimeter sa skladá z nádoby tvaru valca (a) naplnenej kvapalinou (b) (najčastejšie destilovanou vodou) o známej c , ktorá chemicky nereaguje s vyšetřovanou látkou (telesom), teplomera (c) a miešačky (d). Táto nádoba je uložená do inej, väčšej nádoby. Vrstva vzduchu medzi nimi tvorí tepelnú izoláciu. Nádoby a a e bývajú často nahradené Dewarovou nádobou.

V ideálnom prípade by skúmaná látka (teleso), ktorá je zahriata na vyššiu teplotu ako voda v kalorimetri a kalorimeter, všetko dodané teplo odovzdala vode v kalorimetri. V skutočnosti sa vždy časť dodaného tepla spotrebuje na ohriatie kalorimetra a jeho súčastí (nádoba, teplomer, miešačka) a časť tepla sa odvedie do prostredia, ktoré kalorimeter obklopuje. Toto všetko oceňujeme tak, že do výpočtov zavádzame tepelnú kapacitu kalorimetra K . V zhode s definíciou, K je teplo, ktoré musíme dodať, aby kalorimeter a jeho súčasti zvýšili svoju teplotu o jeden kelvin a určujeme ju experimentálne pre každý kalorimeter zvlášť. Meranie je založené na zákone zachovania energie, ktorý v tomto prípade hovorí: Keď sú dve látky o rôznych teplotách v tepelnom kontakte, ich teploty sa po

určitom čase vyrovnajú, pričom teplo odovzdané teplejšou látkou sa rovná teplu prijatému chladnejšou látkou. Toto tvrdenie vyjadrené matematicky sa nazýva kalorimetrická rovnica.

A. Určenie hmotnostnej tepelnej kapacity tuhých látok

Kalorimeter o tepelnej kapacite K sčasti naplníme vodou o hmotnostnej tepelnej kapacite c_1 a hmotnosti m_1 . Počkáme, kým si voda a kalorimeter vymenia teplotu, t. j. kým sa ich teplota ustáli na hodnote t_1 , ktorú zmeriame. Potom zahrejeme teleso o hmotnosti m_2 (vyrobené z látky, ktorej hmotnostnú tepelnú kapacitu c máme stanoviť) na teplotu t_2 , ktorá by značne mala zhruba o 40-50 stupňov prevyšovať teplotu t_1 , a vložíme ho do kalorimetra. Dôjde k výmene tepla a teplota vody, telesa v kalorimetri a kalorimetra sa ustália na teplote t .

Na základe zákona zachovania energie teplo ΔQ_2 , ktoré teleso odovzdá, sa rovná súčtu ΔQ_1 a ΔQ_3 , kde ΔQ_1 je teplo, ktoré prijme voda a ΔQ_3 je teplo, ktoré prijme kalorimeter s príslušenstvom, t. j.

$$\Delta Q_2 = \Delta Q_1 + \Delta Q_3 \quad (3)$$

kde:

$$\Delta Q_2 = m_2 c (t_2 - t) \quad (4)$$

$$\Delta Q_1 = m_1 c_1 (t - t_1) \quad (5)$$

$$\Delta Q_3 = K(t - t_1) \quad (6)$$

Vzťahy (4) a (5) sme získali z druhej rovnosti v (2) a vzťah (6) z rovnosti (1), kde sme infinitezimálne (nekonečne malé) prírastky teploty a tepla dT a dQ zamenili konečnými prírastkami ΔT a ΔQ . Vo všetkých troch rovniciach sú teploty vyjadrené v stupňoch celzia, keďže teplomery, s ktorými teploty meriame, sú okalibrované v stupňoch celzia a je teda pohodlnejšie narábať s týmito jednotkami teploty.

Po dosadení vzťahov (4), (5) a (6) do vzťahu (3) dostávame kalorimetrickú rovnicu

$$m_2 c (t_2 - t) = (m_1 c_1 + K) (t - t_1), \quad (7)$$

a po jej úprave vzťah pre hmotnostnú tepelnú kapacitu vyšetrovanej látky

$$c = \frac{(m_1 c_1 + K)(t - t_1)}{m_2 (t_2 - t)}. \quad (8)$$

B. Určenie tepelnej kapacity kalorimetra K

Kalorimeter o tepelnej kapacite K naplníme asi do polovice vodou o hmotnosti m_4 a hmotnostnej tepelnej kapacite c_1 . Počkáme, kým sa teplota vody a kalorimetra s príslušenstvom ustália (vyrovňajú) tak, že ich teploty môžeme považovať za rovnaké a rovné t_4 . Potom do kalorimetra dolejeme teplú vodu o hmotnosti m_5 , teplotu t_5 a hmotnostnej tepelnej kapacite c_1 . Po výmene tepla sa teplota vody a kalorimetra ustáli na výslednej hodnote t^* .

Pri výmene tepla v kalorimetri teplejšia voda odovzdá teplo ΔQ_5 , chladnejšia voda prijme teplo ΔQ_4 a kalorimeter s príslušenstvom prijme teplo ΔQ_6 . Opäť na základe zákona zachovania energie

$$\Delta Q_5 = \Delta Q_4 + \Delta Q_6, \quad (9)$$

$$\Delta Q_5 = m_5 c_1 (t_5 - t^*) \quad (10)$$

$$\Delta Q_4 = m_4 c_1 (t^* - t_4) \quad (11)$$

$$\Delta Q_6 = K(t^* - t_4). \quad (12)$$

platí

kde na základe druhého vzťahu v (2) a rovnice (1)

Po dosadení (10), (11) a (12) do (9) získame kalorimetrickú rovnicu

$$m_5 c_1 (t_5 - t^*) = m_4 c_1 (t^* - t_4) + K(t^* - t_4), \quad (13)$$

odkiaľ vyjadríme tepelnú kapacitu kalorimetra

$$K = m_5 c_1 \frac{(t_5 - t^*)}{(t^* - t_4)} - m_4 c_1 \quad (14)$$

Úlohy:

1. Určte tepelnú kapacitu K zmiešavacieho kalorimetra.
2. Určte hmotnostnú tepelnú kapacitu troch tuhých látok.
3. Určte chybu merania.
4. Experimentálne získané hmotnostné tepelné kapacity c porovnajte s tabuľkovými hodnotami a urobte diskusiu.

Postup merania a spracovanie výsledkov:

Určenie tepelnej kapacity kalorimetra

Aby sme určili hmotnostnú tepelnú kapacitu tuhej látky zo vzťahu (8), musíme poznať tepelnú kapacitu kalorimetra K . Zistíme ju týmto postupom:

1. Kalorimeter otvoríme a vyberieme z neho vnútornú nádobu. Túto nádobu odvážime na digitálnych váhach a jej hmotnosť označíme m_0 .
2. Asi do polovice výšky vnútornej nádoby nalejeme studenú vodu a celú nádobu aj s vodou odvážime na váhach. Od takto získanej hmotnosti odčítame hmotnosť prázdnej nádoby m_0 , čo nám dáva hmotnosť studenej vody m_4 .
3. Vnútornú nádobu aj so studenou vodou vložíme do vonkajšej nádoby kalorimetra a celý kalorimeter uzavrieme. Miešačkou miešame vodu v kalorimetri, kým sa teplota vody a kalorimetra s príslušenstvom ustália na teplote t_4 .

- Na variči nahrejeme primerané množstvo vody na teplotu napr. zhruba 60-70 °C. Túto teplotu zmeriame – teplota t_5 – a čo najrýchlejšie vlejeme teplú vodu do studenej vody nachádzajúcej sa vo vnútornej nádobe kalorimetra. Kalorimeter uzavrieme a miešačkou miešame vodu v ňom, pričom stále sledujeme teplomer. Keď už teplota prestane stúpať, odmeriame ju. Toto je výsledná teplota t^* .
- Po odmeraní teploty t^* vyberieme vnútornú nádobu kalorimetra z jeho vonkajšej nádoby a odvážime na váhach. Od tejto hmotnosti odčítame hmotnosti m_0 a m_4 , výsledkom čoho je hmotnosť teplej vody m_5 .
- Namerané hmotnosti m_4 a m_5 v kilogramoch, teploty t^* , t_4 a t_5 a hmotnostnú tepelnú kapacitu vody $c_1 = 4186 \text{ Jkg}^{-1}\text{K}^{-1}$ dosadíme do rovnice (14) a vypočítame tepelnú kapacitu kalorimetra K .

Určenie hmotnostných tepelných kapacít tuhých látok

K meraniu sú k dispozícii tri alebo štyri telieska valcovitého tvaru, ktoré sú vyrobené z mosadze, železa, medi a hliníka. Postup merania je nasledovný:

- Na váhach zvážíme aspoň tri telieska, každé zvlášť. Hmotnosť telieska vystupuje v rovnici (8) ako m_2 .
- Do vnútornej nádoby kalorimetra dáme dostatočné množstvo vody tak, aby v nej bolo teliesko úplne ponorené, keď ho tam po zahriatí vložíme. Známym postupom zistíme hmotnosť vody v kalorimetri m_1 a teplotu vody a kalorimetra s príslušenstvom t_1 .
- Vyšetrované teliesko vložíme do nádoby s vodou tak, aby v nej bolo úplne ponorené. Nádobu s telieskom zahrievame, až kým teplota vody nedosiahne opäť zhruba 60-70 °C. Budeme predpokladať, že takúto teplotu má aj teliesko a označíme ju t_2 .
- Teplotu kúpeľa odmeriame a čo najrýchlejšie, aby tepelné straty boli čo najmenšie, preniesieme jedno z teliesok do kalorimetra. Kalorimeter zatvoríme a miešačkou miešame vodu v ňom dovtedy, kým teplota prestane stúpať, t. j. kým sa výmena tepla medzi telieskom, vodou a kalorimetrom neukončí. Túto teplotu zmeriame a označíme t .
- Použijúc namerané hmotnosti m_1 a m_2 (v kilogramoch), teploty t , t_1 a t_2 a experimentálne zistenú tepelnú kapacitu kalorimetra K , vypočítame hmotnostnú tepelnú kapacitu c vyšetrovaného telieska.
- Body 2 až 5 opakujeme aj pre ostatné telieska. Pre každé teliesko do kalorimetra vždy nalievame novú vodu a zisťujeme m_1 a t_1 , ako aj teplotu kúpeľa t_2 . Aspoň vnútorné časti kalorimetra, ktoré sú najviac zahriate z predchádzajúceho merania, pred ďalším meraním ochladíme pod tečúcou vodou.
- Vypočítané hmotnostné tepelné kapacity porovnáme s tabuľkovými hodnotami a urobíme diskusiu o možných zdrojoch chýb merania.

Poznamenávame, že hmotnosti vody m_1 , m_4 a m_5 môžeme určovať aj bez rozoberania kalorimetra, keď budeme vážiť celý kalorimeter aj s príslušenstvom.

Kontrolné otázky:

- Objasnite pojmy tepelná kapacita, hmotnostná tepelná kapacita a uveďte súvislosť medzi nimi.
- Objasnite pojem teplo a teplota.
- Odvoďte vzťah (8) pre hmotnostnú tepelnú kapacitu tuhej látky určovanú zmiešavacím kalorimetrom.
- Odvoďte vzťah (14) pre tepelnú kapacitu kalorimetra.
- Prečo rozdiel teplôt udaných v kelvinoch sa rovná rozdielu teplôt udaných v stupňoch celzia, t. j. $\Delta T = \Delta t$?

Doplnená a upravená úloha zo skrípt:

Doc. RNDr. Drahošlav Vajda, CSc., Doc. Ing. Július Štelina, CSc., RNDr. Jaroslav Kovár, Ing. Ctibor Musil, CSc., RNDr. Ivan Bellan, Doc. Ing. Igor Jamnický, CSc., „*Návody k laboratórnym cvičeniam z fyziky*“, vydala Žilinská univerzita vo vydavateľstve EDIS, 2. nezmenené vydanie, rok 2003